

Daarom was hij steeds bezig met het stimuleren van goed onderwijs, ook technisch onderwijs, en ondermeer ook het creëren van (door particulieren) gesubsidieerde 'Melkert-banen' avant la lettre (zie daarover mijn bijdrage over De Groot en de armenverzorging door vrouwen in de bundel *Geloven in Groningen*). Zijn collega W. Muurling, die, zoals door Hoekstra aangegeven wordt, ter synode het nodige aan het diaconale reglement deed, stond hetzelfde ideaal voor ogen. Dat laatste blijkt uit Muurlings hoofdwerk, *Practische godgeleerdheid*, dat tussen 1851 en 1857 verscheen. Hoekstra heeft dit belangrijke werk echter niet ingezien, en dat terwijl het toch geheel tot 'de directe ideologische achtergrond' van het reglement behoorde. De Groningers, zo stelt hij, 'domineren ... tot 1860 het synodale beleid'; ze zijn in de bedoelde vergadering 'zeer invloedrijk' (69, 87, vgl. 72, 146). Ik zou graag het bewijs daarvan geleverd zien, want mijns inziens was dit beslist niet altijd het geval. Tevens zou 'de maatschappelijke werking van het eerste algemene diaconale reglement' eens getoetst moeten worden aan het feitelijke handelen, *onder meer* van de Groningers – ik denk hier aan mannen als De Groot, de op maatschappelijk gebied zeer actieve Leidse predikant A. Rutgers van der Loeff, maar vooral ook aan de leden van de grote Groninger predikantenvereniging – in plaats de vrij theoretische beschouwing die nu door Hoekstra daarover geleverd wordt (149-152). Kortom: in plaats van begrippen als 'conservatieve synodale meerderheid', 'groot-protestantse partij' en 'het vertoog van de productieve deugd' liever de feiten. Het door Hoekstra aangesneden onderwerp is beslist een nieuw onderzoek waard.

Kerklied in beweging. Bijdragen over de geschiedenis van het Kerklied sinds de Reformatie. Onder redactie van de Stichting Geestelijke Lieder en uit de schat van de Kerk der eeuwen, Heerenveen (Groen) 1999. 140pp. ISBN 90 5829 029 8. € 7,50
– J. Vree

In 1938 werd door ds H. Hasper (1886-1974) de Stichting tot verbreiding van het geestelijk lied opgericht; tien jaar later volgde de oprichting van de Stichting geestelijke liederen uit de schat van de kerk der eeuwen. Het hier besproken bundeltje bevat een aantal ar-

tikelen, waarin naast de geschiedenis van beide stichtingen en de ontwikkeling van het kerklied sinds de Reformatie, vooral ook de betekenis van haar werk voor de ontwikkeling van het kerklied in Nederland en elders beschreven wordt. W. van 't Spijker schrijft over de Reformatie en het kerklied, E. Hofman over het geestelijk lied in de vroegere reformatische tijd (waarvoor hij veel ontleende aan zijn dissertatie van 1993 *Liedekens vol gheestich confoort*); T. Brienens behandelt enkele hoogtepunten in de ontwikkeling van het kerklied in Nederland sinds de Reformatie. De genoemde artikelen zijn van goede kwaliteit, maar berusten niet op nieuw onderzoek; dit is wel het geval bij de vier die volgen. B. Smilde behandelt de wederzijdse samenhang tussen het werk van Händel en het kerklied; daarbij laat hij ondermeer zien hoe muziek van Händel via de *Vluchtheuvelzangen* van H. Pierson terechtkwam in Haspers *Geestelijke liederen uit den schat van de kerk* (1935). N. van Tellingen schetst de invloed van Hasper op de totstandkoming van de *Gezangen* (1933) van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband. P. Holtrop tekent in een goed gedocumenteerd overzicht Haspers inzet voor de vernieuwing van het kerklied in Nederlands Indië en in het Indonesië van de Japanse tijd. T. Brijssinck tenslotte beschrijft het aandeel van Vlaamse componisten in de door Hasper uitgegeven bundels. Haspers belangrijkste contact in Vlaanderen was Cesar Hinderdael (1878-1934); aan hem is daarom een afzonderlijk artikel (eveneens van de hand van Brijssinck) gewijd, dat in 1989 diende als lezing bij de opening van een tentoonstelling over deze componist.

Gert van Klinken, *Op de grens. Gereformeerden in de marge van moderniserend Nederland: Ter Apel 1879-1940*, Kampen (Kok) 2000. xiv+299pp. ISBN 90 435 0181 6. € 28,50
– J. Vree

Van Klinken beschrijft het leven van de Gereformeerde Kerk van Ter Apel vanaf de stichting als christelijke gereformeerde gemeente te Weerdinge, waaruit Ter Apel in 1906 ontstond, tot aan het moment van de Duitse inval. Hij doet dat, zoals hij het zelf noemt, 'van onderaf': 'Centraal stond voor mij de vraag hoe geschiedenis beleefd wordt door mensen "op locatie": mensen die de werkelijkheid niet vanuit "het geheel"